

Különvalóság

Novalis és a mese

Mágikus idealizmus

A *Heinrich von Ofterdingen* híres betétmeséjéből, a Klingsohr előadta allegorézis pergő ritmusú történessorából két jelenetet szeretnék kiemelni. A kis Fabula – írásunk s történetünk hőse – megragadja az Írnok, az ész épp szabadon maradt tollát, amivel több tiszta lapot is teleró. E lapokat aztán Sophia, a bölcsesség, megmártja az Igazság tiszta vizében, s a leírtak „hiánytalanul és csillogóan” maradnak a lapon. (Nem úgy, mint az Írnok által írt betűk, melyek vagy eltűnnek, vagy elmosódnak a papiroson, nem állva ki az igazság tiszta próbáját.) S most nézzük a másik jelenetet: Ginnistan, a fantázia, miután Sophia megkéri, hogy kísérje el útján Erost, aki a szerelmét, Freyát, a vágyat rejtő királyság fellelésére kerekedik fel, alakot cserél Eros anyjával, a Szívvel, nehogy kísértésbe vigye a szerelmet.¹

E bonyolult, már-már kusza szövésű allegorézis elsőként kiemelt jelenete jól reprezentálja a mesében megformáltak igazság-relevanciáját, azaz hogy a világról a mesék révén valami olyasmit tudhatunk meg, valami olyan maradandót, amit csakis belőlük olvashatunk ki. A mese természetesen nem egyenes, mimetikus meghosszabbítása a történelemnek, a megtörténhető méhében formálódó igazságnak, mi több, folytonos alteritásban képződik a mese világa a történelemhez képest, ám e másság – ahogyan azt az allegória trópusa is kifejezi – őriz valamit abból, ami közös. A másik jelenet pedig a végtelen variabilitásra, gondolatok, tapasztalati elemek, lelki realitások nem szűnő kölcsön- s cserefolyamataira irányítja a figyelmet. A német kora ro-

---

¹ Vö. Novalis: *Heinrich von Ofterdingen*, ford. Márton László, Helikon, Budapest, 1985, 106–107. o.

mantika majd minden írójánál és teoretikusánál megfigyelhető az ideák és világszegmentumok állandóan variálható, végtelenül sokrétű konstellációkba rendezése – attól függően, hogy épp mit olvastak, vagy mondjuk kivel beszélgettek, mi vagy ki inspirálta őket, mire voltak fogékonyak. A kora romantikus költői és gondolati formák változási és változtatási képessége határtalan. Minden átalakulhat mindenbe, mint láttuk, a fantázia simán felölti a szív alakját. Nos, ez az állandó alakváltoz(tat)ási készség és készítés képezi az alapját Novalis mágikus idealizmusának. „A mágia – mint egy helyen utal rá Novalis – teljesen különbözik a filozófiától stb., önmagában képez *világot – tudományt – művészetet*”, ennyiben persze a filozófiát is magában foglalja. „*Az univerzum változó reprezentációja tanának*” nevezi Novalis a mágiát², tehát episztemikus és ontológiai relevanciával telítődött fogalomként kezeli, melyben összegződik, de szét is szóródik, lényegként aposztrofálódik, s egyben lehetőségként adódik a világról, a dolgok közti harmóniáról és diszharmóniáról való tudásunk.

Ehhez kapcsolható az a jelenség, amit Hans Blumenberg nyomán a kora romantika szerzőinél megfigyelhető „kóros vonatkoztatási kényszernek” nevezhetünk. Blumenberg a mágikus idealizmust nem kis malíciával „a felcserélhetőség és az ebből következő behelyettesítések világnézeteként” határozza meg³, amely révén e szerzők mindent mindennel összefüggésbe hoznak, vonatkozások és vonatkoztatások sűrű és tarka szövésű hálóját hozzák létre s borítják a világra egy, úgymond – legalábbis a karteziánus paradigma felől tekintve –, alternatív magatartás és szellemi tartás, a szinkretizmus jegyében. A szinkretizmus aktora nem a tudós lesz, de nem is a művész, hanem a mindkettőt magában egyesítő *rajongó*: „A természet, úgyszólván, inspirálja az igazi rajongót, és annál tökéletesebben nyilvánítja meg magát általa, minél tökéletesebb lelki kapcsolatban van vele.”⁴ Az idézett mese két jelenetének tanúsága szerint a meseszöveg az ész révén is formálódhat, de a bölcsesség beleavatkozásával és az igazság, a fantázia és a szerelem jelenlétében megy végbe.

Mindezen megszorításokat szükségesnek éreztem ahhoz, hogy megfogalmazhassak egy szerény következtetést. A végtelen variabilitás és a vonatkoztatási kényszer a művészi-ismeretelméleti határokat elasztikussá teszi, éppen ezért lehetséges, hogy Novalisnál a mese nem csupán művészi-költői

---

² Novalis: Das Allgemeine Brouillon (Materialien zur Enzyklopädistik 1798/99), in uő: Schriften, Dritter Band, Das philosophische Werk II., Hg. von Richard Samuel in Zusammenarbeit mit Hans-Joachim Mähl und Gerhard Schulz, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1968, 266. o. [137. töredék]. A továbbiakban: NO 3.

³ Hans Blumenberg: „A világot romantizálni kell”, ford. Rákosi Csilla, Vulgo (2002) 1. sz. 147–149. o.

⁴ Novalis: Das Allgemeine Brouillon..., NO 3, 256. o. [89. töredék]. Idézi Blumenberg: i. m. 147. o.

forma, hanem történeti relevanciájú episztemikus kifejezési lehetőség. Egyfelől a világot újrateheríteni vágyó, sőt a teremtést újrajátszó-játszó költői reprezentáció, másfelől egy megismerési modell, mely egy különös episztemét rajzol elénk. A kora romantikus mese e kettős fénytörésében válik aztán láthatóvá az a sajátos jellege, hogy benne voltaképpen a létre irányuló kérdés fogalmazódik meg.

Különvalóság

„Minden regény, ahol igaz szerelem fakad, mese – *mágikus esemény*.”⁵ A mese és a mágikus esemény közötti analógia Novalisnál azt sejteti, hogy a mese a mágiában érvényesülő allegorikus, metaforikus, metonimikus folytonosan váltakozó univerzum-reprezentációnak különös-sűrített megvalósulása. A mese fogalma tehát a megformálhatóság szintjén, költői-művészi értelemben és teoretikusan is összefüggésbe kerül a kozmológiával, a mágiával, a fantáziával, az álommal (álomértelmezéssel), a történelemmel, az igazsággal, a vallással – hogy csak a legfontosabbakat említsem. Változatosabb és bonyolultabb is a kép azonban annál, hogy a mesék világát behelyettesíthetőnek gondoljuk – mintegy reflexszerűen is már – az aranykor világával. Az aranykor Novalisnál kétségtelenül releváns világát ugyanis legfőképp az elvagyodás motiválja, azaz valami olyasmi, amit viszony fűz a valóság fogalmához, pontosabban, ahogy a fiatal Lukács mondja, a metafizikai valósághoz. A mese ellenben „abból indul ki, hogy létezésünk valamely alapadottságát, valamely konstitutív törvényszerűségét ignorálja (vagy beiktat a valóságba egy új adottságot, egy új törvényszerűséget, melyet a mi létünk nem ismer).”⁶ Ily módon ezen új elrendezés révén egy olyan világ teremtődik, mely a miénktől minőségileg radikálisan különbözik. Ebben a világban ugyanúgy szigorú törvények szabályozzák a történések menetét és irányíthatóságát, mint a mi világunkban, ugyanúgy vannak dolgok és összefüggések, mint nálunk, csak éppen ezek a törvények, dolgok és összefüggések nem a mi létezésünkhöz tartoznak – a mi világunktól *különvalóak*. A mese tehát a mi világunkkal abszolút összemérhetetlen *különvalóság*, „egy empiria megteremtése egy egészen új síkon és a teljes eligazodás abban az abszolút másban, ami ott adódik.”⁷ Ez az adódó abszolút más lesz a metafizikai valóságtól teljesen elütő: mágia. „A mágia világa: egy új világ, nem a mi világunknak igazi értelmet és biztosságot nyert valósága.”⁸ Ha ebben a különvalóságban, a mindújra adódó

⁵ I. m. NO 3, 255. o. [80. töredék]

⁶ Lukács György: Balázs Béla: Hét mese, in uő: Ifjúkori művek. Magvető, Budapest, 1977, 712. o.

⁷ Uo.

⁸ Lukács: i. m. 712–713. o.

abszolút másban való eligazodás természetére kíváncsiak vagyunk, emlékeztünkbe idézhetjük, mit mondott Novalis a *Das Allgemeine Brouillon* című töredékfüzérének 765. darabjában: „A pluszról és a minuszról etc. (A megfordítás és a kimerítés módszere.) A fantázia alaptörvényeinek a logika ellentettjeinek (nem megfordítottjainak) kell lennie? A fantázia inkonzekvenziája. *Mágizmus*. Mindkettőnek: a fantáziának és a gondolkodási képességnek az egyesülése.”⁹ A mesében világlehetőségként rejő és kibontakozó mágia tehát a fantázia (következetlenségének) és a gondolkodás (következetességének) együtteseként jön létre. Ez az egymásbaoldódás köszön aztán vissza immár megformáltan a már idézett meseallegorézisben. Ugyanis Klingsohr meséjében Fabula allegorikus nőalakja, a költészet és a meseszöveg megtestesítője a történet szerint az Apa és Ginnistan, azaz az értelem és a fantázia gyermekeként születik meg. Látható hát, hogy a végtelen variabilitás és a kóros vonatkoztatási kényszer nem feltétlenül jár együtt a következetlenséggel és a mindent-mindennel-összefüggésbe-hozás mániájának kritikáltságával, illetve a józanságtól való megfosztatottsággal, amiként azt olykor még ma is mondják. Sőt.

Novalis meséiben mint mágikus idealizmusának talán legfinomabban s legkonzekvensebben megvalósított formáiban különösen tiszta kristálycsillanással tűnik elő egy új episztemikus modell. Ez az episztemé sajátos módon – hűen szinkretista jellegéhez – egybejátszat kozmologikus és történeti elemeket. *A szaiszi tanítványokban* olvashatjuk: „korábban tudományos magyarázat helyett különös, jelképes értelmű mesékben és költeményekben találjuk meg a világ keletkezésének legtermészetesebb módon való ábrázolását, melyekben emberek, istenek és állatok lépnek fel a közösség alkotómestereiként. Ha egyébről nem is, a világ véletlenszerű, instrumentális eredetének bizonyosságáról tudomást szerezhethetünk, s ezen elképzelés a fantázia rendszertelen szüleményeit megvetők számára is bőven elegendő.”¹⁰ E kora romantikus tudásforma egymásra vonatkoztat múltat, jelent és jövőt, ily módon mint lehetséges, újratehermenthető világ-szegmentumokkal számol velük, továbbá egybejátszat időt s teret, azaz a történelemmel is mint újraformálható alakzattal, megtalálható létlehetőséggel számol.¹¹ „A mese tanítása magában foglalja a mintaképszerű világ történetét, megragadja a múltat, a jelent és a jövőt” – olvashatjuk a 101. *Virágpor*-töredékben.¹² Ez a gondolat aztán a „Ha majd nem a szám lesz a lényeg...” kezdetű *Ofterdingen*-versbetétben köszön vissza poétikusan-reflexíven ily módon: „ha mesében, versben találják / a föld örök históriáját...”. A história újra véghezvitt, újrajátszott-játszatott teremtés, ezért lehetséges, hogy összekapcsolódik a kozmológiával: „KOZMOLÓGIA. Az

⁹ Novalis: *Das Allgemeine...* [765. töredék]. NO 3, 416–417. o.

¹⁰ Novalis: *A szaiszi tanítványok*, ford. Magyar István, Vulgo (2002) 1. sz. 217. o.

¹¹ Vö. Lukács: i. m. 714–715. o.

¹² Novalis: *Virágpor*, ford. Weiss János, Műhely (1997) 2. sz. 22. o.

univerzum atmoszférájának ellentétes módon *immanensnek* kell lennie. Az ég és a föld szintézise.¹³ Hans Blumenberg a következőképp kapcsolja össze Novalis történelem-konceptióját a költő mesére vonatkozó elgondolásával s magyarázza a kettő viszonyát: „Novalis szemében a világ elnémulása önnön életkorának fogyatékosága; annak a következménye, hogy eltávolodott az eredetétől, amikor még minden érthető és jelentőségteljes volt. Úgy tűnik, nem volt bűnbeesés, ezért a történettudomány feladata lehet, hogy arról az időről beszéljen, *amikor a madarak, az állatok és a fák beszéltek*. Ez az a kor, melyből az utolsó szétszórt nyomok a mesékben maradtak fenn, s e nyomok – egyfajta romantizálásként – beemelődnek a regény határtalan fogékonyágába: »A mese világa az igazság világának (történelem) *ellenvilága* – és pontosan emiatt oly hasonló hozzá, mint a káosz a véghezvitt teremtéshez.«¹⁴

Ha egy pillantást vetünk arra, hogy miként is megy végbe Novalisnál ez az újra véghezvitt teremtés, láthatóvá válik, hogy az mintegy *hülmorfikusan* kompakt módon történül. Azaz az alakzatba-rendeződés során felcsillámló végbemenés (Vollzug) – Gadamer kifejezése – ugyanabban a tökéletes kristályformában születik (újra) (karbunkulus), mint a megteremtendő világ. Itt tökéletes szinkronitás van – a mindújra másban. A végbemenés mint a művészet létmódja során – írja Gadamer – „nem tesznek tárggyá valamit, sokkal inkább az viszi véghez, teljesíti ki önmagát”.¹⁵ A mesében is pontosan a megismerés és megalkotás tárgyiasító magatartása helyett egy önkiteljesedő folyamattal találkozhatunk. „Ne ragaszkodjunk túlságosan makacsul ama hitünkhöz sem – írja Novalis egyik töredékében –, hogy az ókori műalkotást valaki *megalkotta* abban az értelemben, ahogy általában ezt a szót használjuk. Úgy vannak ezek megalkotva, miként a kedvest létrehozza a barát egyezményes jele az éjszakában – miként a szikrát életre hívja a vezetőkkal való érintkezés, vagy miként a csillagot szemünk mozgása.”¹⁶ Amiként tehát a csillag sincs az éjszaka hideg égboltjára felfüggesztve, nem ott függ fenn, hanem a mi tekintetünk hívja életre, akként a mesét sem alkotják meg, nem teszik mintegy tárggyá, hanem önmagából kiteljesedve, előjőve, formalétébe nőve születik meg. Perseus szavait idézhetjük fel a már többször idézett allegorézisből, amidőn Fabulának adja a párkáktól visszaszerzett, a sorsot szövő orsót: „Perseus Fabulához fordult, és átadta neki az orsót. »A te kezében örökre boldogítani fog minket ez az orsó, s te magadból fonsz elszakíthatatlan aranszálát nekünk.«¹⁷

¹³ Novalis: Das Allgemeine... [121. töredék]. NO 3, 263. o.

¹⁴ Blumenberg: i. m. 147. o. A Novalis-idézet lelőhelye: Das Allgemeine... [207. töredék], illetve [234. töredék]. NO 3, 276. o., 281. o.

¹⁵ Hans-Georg Gadamer: A kép és a szó művészete, ford. Hegyessy Mária, in: Kép, fenomén, valóság, szerk. Bacsó Béla. Kijárat, Budapest, 1997, 281. o.

¹⁶ Novalis: Das Allgemeine... [737.], NO 3, 411. o.

¹⁷ Novalis: Heinrich von Ofterdingen, 123. o.

„a nagy Egyúttal”

Azzal, hogy Fabula kezébe került az orsó, a meseszöveg mellett a sorsszöveg allegorikus alakjává is lett. A mese immár sorsesemények reprezentációja. E reprezentáció egyik legnagyobb és egyben legtitokzatosabb vonása, hogy az egymással legnagyobb ellentétben lévő entitásokat is plasztikusan és par excellence problémamentesen képes egymásba fordítani, egymásból eredeztetni.¹⁸ Ezt a fordulatot – mint frazeológiát és mint sorseseményt – nevezi Novalis a „nagy Egyúttal” jelenségének. Azaz hogy ha valami megtörténik a természetben, azzal *egyúttal* egy más valami is bekövetkezik, sőt lehet, hogy az épp-végbement ellentéte. Éppígy van a mesében is. Novalis egyik fragmentumában mindezt a lehetséges és a lehetetlen példáján szemlélteti: „Sok mese fontos vonása, hogy amikor valamely lehetetlen lehetségessé válik – egyúttal más lehetetlenek is váratlanul lehetségessé válnak – hogy amikor az ember erőt vesz önmagán, egyúttal a természet is uralkodik – és csoda történik, amit számára az ellentétes kellemesség szavatol, abban a szempillantásban, amikor az ellenkező kellemetlenség számára kellemessé vált.”¹⁹ *A szaiszi tanítványokban* az egyik utas pedig így kiált fel: „semmi sem oly figyelemreméltó, mint a nagy Egyúttal a természetben. A természet jelenvalósága mindenütt megfigyelhető. Egyetlen lángocskában benne tevékenykedik az összes természeti erő – így képviselteti magát mindenütt a természet. Örökké változik, szakadatlan szorgalommal terel össze leveleket, virágokat, gyümölcsöket, és az időben egyszerre jelenvaló múlt és eljövendő is.”²⁰ Ami megtörtént, az egyúttal magában hordozza a még-meg-nemtörténtnek a lehetőségét, ami bekövetkezett, azon egyúttal megfordul az is, ami bekövetkezhet, ami be fog következni. A mese homogén világában tehát a múlton nagyon sok múlik: éppenséggel a jövő sorsa. A mesében ezek a sorsfordulatok a csodák és a véletlenek.

Novalis mesei-mágikus szinkretizmusának legfőbb mozgatóelve az analógia. Ez az áthasonító, a másságot a hasonlóságba oldó vagy a hasonlót a másság révén reprezentáló alakzat szervezi az előbb említett hüломorfikus önkiteljesedést és eleveníti a „nagy Egyúttal” nyelvi és fatális fordulatait. Mindenekelőtt azonban a rokon vonatkozásokat mutatja fel, egyben teremti mindújra ember és természet között. A természet tudniillik a kora romantikus esztétikai-művészi diskurzusban nem a leigázandó, meghódítandó másság, hanem – amint azt Silvio Vietta hangsúlyozza *A természet a romantikában: identitás és analógia* című kitűnő írásában – sokkal inkább az emberrel

¹⁸ Vö. Lukács: i. m. 711. o.

¹⁹ Novalis: Das Allgemeine... [653.], NO 3, 389. o.

²⁰ Novalis: *A szaiszi tanítványok*, 228. o.

való rokonság mértéke szerint ragadható meg: „a test és az érzéki észlelés a romantikus teóriában magához a természethez tartozóként jelenik meg”.²¹ Az ember és a természet viszonyát megvilágító kulcstörődék Novalisnál így hangzik: „Testünk a *világ része* – jobban mondva tagja: ez fejezi ki már az *önállóságot*, az egészel való analógiát – röviden a mikrokozmosz fogalmát. Ennek a tagnak kell az egésznek tükröznie. Mennyi érzéke, mennyi mintája az univerzumnak – az univerzum teljes mértékben analogonja az ember testi lényegének – lélek és szellem. Emez rövidítése, amaz kilengése ugyanazon szubsztanciának.”²² Az imént idézett *A szaiszi tanítványok* apró „egyetlen lángocskájának” képében a hatalmas villámok fénye tükröződik vissza. Vagy a betétmese női szereplője, a beszédes nevű Rózsavirág alakjának áttetsző varázslatossága elevenedik újra, ismétlődik meg mintegy hasonmási mivoltában a mű vége felé, a Mester „hozatta különös fényű kövek egyikében”, a karbunkulusban: „rózsaszínű derengés ömlött szét a férfiak alakján és ruházatán”.²³ Voltaképpen Novalis egész költői és filozófiai művét „a testi és a szellemi folyamatok ezen metaforikus váltakozásának eminens dinamikája” hatja át.²⁴ A mesékben pedig mindez különösen esszenciálisan érvényesül.

Nos talán némiképp sikerült kissé közelebb hoznom a ma befogodójához ezt a néha igen nehézkes, öntörvényű, nehezen olvasható, túltajtétkzó, ugyanakkor végtelenül szubtilisan asszociatív s plasztikusan szép szimbólumokban és allegóriákban kibontakozó mesevilágot. S talán tudtam árnyalni is meglehetősen leegyszerűsített tételemet, miszerint a kora romantikus mese egyesíti magában a világ költői-művészi és episztemikus megragadásának igényét és lehetőségét. Egy a szövegem elején megelőlegezett állításom illusztrálásával fordulok a záró gondolatok felé. Mint mondtam az elején: Novalis meséiben végtére is a létre vonatkozó kérdés fogalmazódik meg. Persze azzal, hogy megpróbáltam bemutatni, hogy a mese egyben a sorsesemények reprezentációja, közelebb kerültünk valamivel a kérdéshez. Heinrich és Klingsohr beszélgetéséből idézném végül a főhős szavait, aki a költőnek épp azon szavaira reagál, melyekkel mintegy beharangozza híres allegorézisét: „A nyelv – úgymond Heinrich – csakugyan jelekbe s hangokba foglalt kisvilág. Ahogy az ember benne járatos lesz, úgy szeretne a nagyvilágban is járatos lenni s kifejezni benne magát szabadon. És a költészet éppen annak örömében gyökeredzik, hogy ami a világon kívül van, az is megnyilvánítható benne; s hogy

²¹ Silvio Vietta: *Natur in der Romantik: Identität und Analogie*, in uő: *Die vollendete Speculation führt zur Natur zurück*, Reclam Verlag, Leipzig, 1995, 150–151. o.

²² Novalis: *Studien zur Bildenden Kunst*, NO 2, 650–651. o.

²³ Novalis: *A szaiszi tanítványok*, 231. o.

²⁴ Vietta: *Natur in der Romantik...*, 152. o. A világ hasonmási leképezésének, a hasonlósági relációk mentén való újraalkotásának történetéhez lásd: Michel Foucault: *A világ prózája*, in uő: *A szavak és a dolgok*. Osiris, Budapest, 2000, 35–44. o.

ez megtehető, létezésünknek voltaképpen eredendő késztetése.”²⁵ Ezekben a sorokban a költészet transzcendentalitásába íródik bele a létkérdés örök változó, de mindig intenzív imperatívusa. A mese olvasása segít abban, hogy ezen eredendő, elemi késztetés számára megpróbáljunk állandóan nyitottak maradni. Sőt a mese olvasása ez az eredendő késztetés.

Szombathy Bálint:
*Millenniumi képek:
a visszatérő emlékezet*
(digitális grafika, 2000)